

Elżbieta Wierzbicka-Piotrowska

Uniwersytet Warszawski

## Kategorie gramatyczne czasownika

Kategorie gramatyczne czasownika to zespoły wzajemnie wykluczających się funkcji gramatycznych przysługujących wszystkim leksemom należącym do klasy czasowników i mających w języku swoje określone wykładniki formalne – morfologiczne lub syntaktyczne. Tak rozumiane kategorie gramatyczne są rodzajem opozycji, czyli występującego w języku przeciwieństwa cech (por. m.in. Laskowski, GWJP 1998a: 129 i n.; Weinsberg 1983: 215; Saloni, Świdziński 1985: 104; Nagórko 1996: 82). Cechy te wynikają z charakterystyki funkcjonalnej członów danej opozycji i są nazywane w opisach gramatycznych wartościami kategorii gramatycznej, charakteryzującymi czasownik nie tylko z punktu widzenia jego powiązań formalnych z innymi jednostkami tekstu, ale także ze względu na jego odniesienie do rzeczywistości pozajęzykowej. W zależności od tego, czy są to cechy wyłącznie czasowników, czy prymarnie przysługują innym częściom mowy, np. rzeczownikom, przymiotnikom i liczebnikom, kategorie gramatyczne czasownika dzieli się na werbalne, do których należą osoba, czas, tryb, strona i aspekt, oraz imienne, obejmujące liczbę i rodzaj.

Z kolei ze względu na to, czy dana kategoria gramatyczna dzieli zbiór form konkretnego czasownika na wykluczające się podzbiory form, czy też zbiór wszystkich leksemów należących do klasy czasowników na wykluczające się podzbiory leksemów, wśród kategorii gramatycznych czasownika wyróżnia się kategorie fleksyjne (nazywane w niektórych opracowaniach modulującymi lub paradygmatycznymi, np. Weinsberg 1983: 218; Saloni, Świdziński 1985: 104; Klebanowska 1987: 60) i klasyfikujące / klasyfikacyjne (nazywane selektywnymi lub selekcyjnymi w tych pracach, w których za kryterium ich wyodrębniania przyjmuje się łączliwość jednostek należących do danej klasy leksemów z formami innej klasy wyrazów, por. np. Saloni, Świdziński 1985: 106; EJO: 262; Grzegorzczkowska 2001: 455).

Do kategorii fleksyjnych polskiego czasownika należą czas, tryb, osoba, rodzaj i liczba, czyli te, przez które czasownik się odmienia. Oznacza to, że poszczególnym postaciom danego leksemu czasownikowego przysługują różne funkcje gramatyczno-znaczeniowe, które mają swoje określone wykładniki formalne, odpowiadające wartościom tych kategorii. Użycie określonego wykładnika kategorii gramatycznej zależy nie tylko od znaczenia formy wyrazowej, lecz również od jej przynależności do innych kategorii gramatycznych, np. wykładnik

czasu przyszłego czasownika zależy od jego aspektu dokonanego lub niedokonanego (Kuryłowicz 1968; Łaziński 2020: 53).

Kategorią klasyfikującą czasownika jest aspekt, ponieważ każdy polski czasownik ma przypisaną z góry jedną z wartości tej kategorii, czyli jest albo dokonany, albo niedokonany, a niewielka grupa czasowników pozostaje dwuaspektowa. W ten sposób aspekt dzieli całą klasę czasowników na podklasy, pozostające względem siebie w stosunku komplementarności. Za kategorię klasyfikującą czasownika można też uznać przypadek, którego określona wartość jest wymagana w stosunku do łączących się z danym czasownikiem rzeczowników w funkcji podmiotu lub dopełnienia (Saloni, Świdziński 1985: 113). Jest to związane ze zjawiskiem rekcji czasownika, które nie jest jednak traktowane jako kategoria morfologiczna, ale jako mająca charakter składniowy. Składniowy charakter ma też kategoria strony, której wartości czynna i bierna są przypisane całemu wypowiedzeniu, a nie tylko czasownikowi. Ich wykładnikami są jednak różne formy fleksyjne czasownika, dlatego strona jest przez większość autorów włączana do kategorii gramatycznych czasownika (Laskowski, GWJP 1984: 137; Saloni 2000: 15).

Ze względu na rolę, jaką kategorie gramatyczne odgrywają w systemie języka, wyróżnia się wśród nich prymarnie semantyczne oraz prymarnie syntaktyczne. Wykładniki kategorii prymarnie semantycznych służą przekazywaniu informacji o rzeczywistości pozajęzykowej, natomiast wykładniki kategorii prymarnie syntaktycznych informują o wymaganiach składniowych leksemów należących do danej części mowy i związkach, jakie mogą tworzyć z innymi członami wypowiedzenia. Podział ten stosuje się także do kategorii gramatycznych czasownika, wśród których prymarnie semantycznymi są w języku polskim aspekt, czas i tryb, do prymarnie syntaktycznych należą natomiast osoba, rodzaj gramatyczny i liczba.

Pierwsze synchroniczne opisy kategorii gramatycznych polskiego czasownika pojawiły się dopiero w pierwszej połowie XX wieku (por. m.in. Szober 1931; Gaertner 1938; Klemensiewicz 1962), ich typologiczną charakterystykę w ujęciu strukturalistycznym przedstawił pół wieku później Adam Weinsberg (1983), a zwieńczeniem badań nad kategoriami gramatycznymi czasownika z uwzględnieniem ich funkcji semantycznych było opracowanie Romana Laskowskiego w GWJP (1984 i 1998a). W swoim opisie uwzględnił on nie tylko podział kategorii gramatycznych czasownika na werbalne i nominalne, fleksyjne i klasyfikujące, ale także na prymarnie semantyczne, które nazywa w swoim opracowaniu nominatywnymi, i prymarnie syntaktyczne, nazywane tekstowymi (Klebanowska 1987: 59; Grochowski 2019: 76).

## 1. Kategorie gramatyczne werbalne

Kategorie werbalne występujące w polszczyźnie to osoba, czas, tryb, strona i aspekt.

Aspekt jako kategoria klasyfikująca dzieli wszystkie polskie czasowniki na dokonane i niedokonane, które różnią się nie tylko znaczeniem, ale także możliwością przyjmowania określonych wartości werbalnych kategorii fleksyjnych. Jest ona ściśle powiązana z kategorią czasu ze względu na wspólne odniesienie do charakterystyki temporalnej wypowiedzenia. Kategoria czasu jest jednak w przeciwieństwie do aspektu prymarnie deiktyczna, gdyż wyraża stosunek między aktem mowy i zdarzeniem, do którego odnosi się czasownik, natomiast aspekt charakteryzuje akcję bez odwoływania się do momentu mówienia (Kuryłowicz 1972: 95).

Z kategorii fleksyjnych jedynie kategoria czasu przysługuje wszystkim polskim czasownikom, co oznacza, że każdy czasownik przekazuje informację o tym, w jakim czasie w stosunku do aktu mowy odbywa się czynność bądź proces lub trwa stan, które są tym czasownikiem nazwane. Ograniczenia dotyczące występowania w wypowiedzeniu wykładników kategorii czasu są związane głównie z jej powiązaniem z klasyfikującą kategorią aspektu. Czasowniki dokonane ze względu na swoje znaczenie nie mogą bowiem wystąpić w formie czasu teraźniejszego, w czasie przyszłym natomiast przyjmują wyłącznie formy proste (jednowyrazowe). Czasowniki niedokonane z kolei mogą wystąpić w każdym z trzech czasów, jednak mają formy czasu przyszłego złożone (dwuwyrazowe).

Wszystkim polskim czasownikom przysługuje również kategoria trybu, chociaż z pewnymi ograniczeniami. Co prawda, każdy czasownik może przyjąć wartość trybu oznajmującego lub przypuszczającego, jednak czasowniki niewłaściwe (Saloni, Świdziński 1985: 90), nazywane też predykatywami (Laskowski, GWJP, 1998a: 61), czasownikami niefleksyjnymi (Jodłowski 1971: 83) lub nieosobowymi (Wróbel 2001: 167), ze względu na brak odmiany przez osoby i liczby nie mogą wystąpić w formie trybu rozkazującego.

Wszystkim czasownikom właściwym przysługuje kategoria osoby. Morfemy stanowiące wykładniki formalne tej kategorii kumulują dwie funkcje – przekazują informację zarówno o wartości osoby, jak i o wartości liczby czasownika, np. morfem *-śmy* w formie *czytaliśmy* informuje o 1 os. l. mn. W języku polskim tworzą one paradygmat odmiany czasownika – inny dla form czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, a inny dla form czasu przeszłego i przyszłego złożonego. W wypadku trybu przypuszczającego dodawany jest do nich morfem *-by-*, a dla trybu rozkazującego jest charakterystyczna oprócz wykładników osoby i liczby również postać przyrostka tematycznego czasownika.

W czasie przeszłym i przyszłym złożonym czasownikom właściwym dodatkowo przysługuje kategoria rodzaju gramatycznego. Dla czasownika jest ona kategorią fleksyjną, prymarnie syntaktyczną, gdyż jej wartość jest uzależniona od rodzaju gramatycznego rzeczownika pełniącego w zdaniu funkcję podmiotu.

Także wykładniki formalne kategorii strony, które mają charakter składniowy, są traktowane jako dodatek do paradygmatu odmiany czasownika. Służą przede wszystkim sygnalizowaniu diatezy, czyli różnic w strukturze predykatowo-argumentowej zdania (por. Laskowski, GWJP 1984; 1998a), a jej wykładnikami są nie tylko różne formy czasownika, ale także różnice szyku i obecność lub brak w wypowiedzeniu wyrażeń funkcyjnych charakterystycznych dla przyjmowanych przez tę kategorię wartości.

### 1.1. Aspekt

Aspekt to kategoria klasyfikująca czasownika. Jest prymarnie semantyczna, gdyż wyraża różnicę w ujęciu zdarzenia przez mówiącego pod kątem usytuowania na osi czasu akcji nazwanej czasownikiem. Różnica ta była w różny sposób opisywana w literaturze przedmiotu (por. Bogusławski 1963; Piernikarski 1969; Śmiech 1971; Kuryłowicz 1972; Comrie 1976; Antinucci, Gebert 1977; Laskowski 1996; Grzegorzczkowska 1997; Łaziński 2020; EJO; EJP). Pierwsze prace na temat aspektu słowiańskiego ujmowały go jako opozycję trójczłonową o wartościach: dokonaność, niedokonaność, wielokrotność (Stawnicka 1993: 24) lub tak jak to przedstawił Onufry Kopczyński w pozgonnej „Gramatyce języka polskiego”

z 1817 roku – początkowość\*, niedokonaność i dokonaność (Skarżyński 2001: 176). Potraktowanie wielokrotności akcji jako jednego z przejawów niedokonaności, a początku zdarzenia jako etapu zamkniętego czynności i tym samym uznanie początkowości za rodzaj dokonaności sprawiło, że kategoria aspektu jest obecnie opisywana przez większość autorów jako opozycja dwuczłonowa o wartościach dokonaność i niedokonaność, w której członem nacechowanym jest aspekt dokonany ze względu na swoją większą złożoność semantyczną. Nadwyżka znaczeniowa aspektu dokonanego w stosunku do niedokonanego polega zdaniem autorów m.in. na tym, że odnosi się on do:

1. czynności zakończonej w przeciwieństwie do niezakończzonej (por. np. Bąk 1984: 179);
2. czynności punktowej w przeciwieństwie do czynności liniowej (por. np. Śmiech 1971: 7);
3. czynności zupełnej (czyli takiej, która osiągnęła swój całkowity kres wynikający ze znaczenia czasownika) w przeciwieństwie do czynności niezupełnej, której kres jeszcze nie nastąpił (por. np. Doroszewski 1963: 240);
4. jednej z faz czynności, najczęściej końcowej, w przeciwieństwie do całego przebiegu czynności bez koncentrowania się na jej poszczególnych fazach (por. np. Tokarski 2001: 171);
5. czynności kursywnej (widzianej od wewnątrz w trakcie jej trwania) w przeciwieństwie do czynności kompletywnej (widzianej z zewnątrz jako zamknięty fakt w momencie późniejszym niż czas samej akcji) (por. np. Kuryłowicz 1972: 304);
6. zmiany stanu, w wyniku której następuje przejście od jednej sytuacji (poprzedzającej dane zdarzenie) do innej sytuacji (powstałej w momencie zajścia zdarzenia) (Laskowski, GWJP 1998a: 159).

Jak widać, charakterystyka semantyczna aspektu wskazuje przede wszystkim na znaczenie w jego interpretacji komponentu rezultatywności, który pozwala na odróżnienie czasowników dokonanych sygnalizujących osiągnięcie rezultatu akcji od czasowników niedokonanych odnoszących się do samej akcji bez skupiania się na jej potencjalnym rezultacie. Wiąże się to zdaniem R. Laskowskiego z różnicą perspektywy, z jakiej mówiący opisuje zdarzenie nazywane czasownikiem. Różnica ta wymaga od autora wypowiedzi wybrania takiego czasownika, który odpowiada zamierzonemu przez niego ujęciu akcji. Jest to możliwe dzięki zależności między znaczeniem leksykalnym czasowników polskich a ich aspektem. Na podstawie testów semantycznych R. Laskowski wykazał, że czasowniki oznaczające stany (np. *chorować*, *głodować*), zdarzenia (np. *parować*, *brzęczeć*) i czynności (np. *czytać*, *pisać*, *jechać*) są w języku polskim imperfectivami tantum, czyli są zawsze niedokonane i nie mają odpowiedników dokonanych o identycznym znaczeniu leksykalnym, natomiast czasowniki oznaczające wypadki (np. *ocknąć się*, *zachorować*) i akty (np. *okłamać*, *potępić*) to z kolei perfectiva tantum, które występują w tekstach wyłącznie w aspekcie dokonanym, nie mając odpowiedników niedokonanych tożsamyh znaczeniowo. Tylko czasowniki nazywające procesy i działania tworzą pary aspektowe, sygnalizując albo dokonaność albo niedokonaność bez zmiany znaczenia leksykalnego lub z jego niewielką modyfikacją w stosunku do imperfectivów tantum, stanowiących ich podstawę derywacyjną (np. czasowniki inchoatywne takie jak *pokochać*, *zamieszkać*) (Laskowski 1996: 42–43, 1998c, 2014; GWJP 1998a: 161).

\* O. Kopczyński nazywa czasowniki sygnalizujące etap początkowy akcji *słowami poczynającymi* (Kopczyński 1817: 88).

Oprócz funkcji semantycznej kategoria aspektu pełni też w języku polskim funkcję syntaktyczną, gdyż ma wpływ na łączliwość czasownika z innymi elementami wypowiedzenia. Czasowniki niedokonane ze względu na swoją liniowość i tym samym brak wyraźnych granic czasowych akcji łączą się w zdaniu z czasownikami fazowymi, np. *zacząć, kończyć*, i określeniami duratywnymi, takimi jak np. *długo, krótko, latami, czasami*, oraz połączeniami przyimków *od* lub *przez* z nazwą odcinka czasowego, np. *od godziny, od roku, od czasu do czasu, przez dwie godziny*.

Czasowniki dokonane z kolei, które ujmują akcję całościowo z perspektywy zewnętrznego obserwatora, nie dopuszczają takiej łączliwości. Łączą się natomiast z określeniami odnoszącymi się do wyznaczonego odcinka czasu, np. *w godzinę, w dziesięć minut*, lub z nazwami momentalnymi, np. *nagle, momentalnie, jak nie* (np. *jak nie trzaśnie*). R. Laskowski wyróżnił dwa typy fraz nazywających miary czasu dopuszczanych przez czasowniki dokonane: określenia prospektywne, które wskazują na czas trwania nowej sytuacji powstałej jako rezultat zmiany stanu, np. *na chwilę, na rok*, oraz określenia retrospektywne odnoszące się do czasu, jaki upłynął do momentu pojawienia się takiej nowej sytuacji, np. *w kilka chwil, w dwa lata, w ciągu roku*.

Niewielka liczba polskich czasowników, np. *aresztować, abdykować*, jest nieokreślona aspektowo, co oznacza, że w zależności od kontekstu można im przypisać wartość dokonaności lub niedokonaności (Grzegorzczkova 2001: 463). W niektórych opracowaniach czasowniki takie są określane jako dwuaspektowe (por. Łaziński 2020: 79).

Aspekt wpływa także na postać paradygmatu czasownikowego. Czasowniki dokonane nie mają form czasu teraźniejszego, mają natomiast czas przyszły prosty, który charakteryzuje się takimi samymi końcówkami fleksyjnymi jak czas teraźniejszy czasowników niedokonanych, np. *piszę, napiszę; czytam, przeczytam*. Mają również formę imiesłowu przysłówkowego uprzedniego, np. *napisawszy*, a w zdaniach twierdzących formy trybu rozkazującego, np. *napisz, przeczytaj*, są traktowane jako grzeczniejsze od analogicznych form czasowników niedokonanych typu *pisz, czytaj*. O wiele częściej czasowniki dokonane występują też w formie imiesłowu przymiotnikowego biernego, charakterystycznego dla strony biernej, np. *został napisany, był przeczytany*, nie mają za to form imiesłowu przymiotnikowego czynnego i przysłówkowego współczesnego, np. *\*napiszący, \*przeczytając*.

Czasowniki niedokonane z kolei mają formy czasu teraźniejszego, imiesłowu przymiotnikowego czynnego i przysłówkowego współczesnego, a czas przyszły tworzą w sposób analityczny przez połączenie czasownika posiłkowego *być* w czasie przyszłym z bezokolicznikiem lub formą osobową charakterystyczną dla czasu przeszłego. W przeciwieństwie do czasowników dokonanych mogą wystąpić w trybie rozkazującym zaprzeczonym, np. *nie pisz, nie czytaj, \*nie napisz, \*nie przeczytaj*, występują także w praesens historicum.

Wartości kategorii aspektu czasownikowego nie mają charakterystycznych wykładników morfologicznych, chociaż według wielu autorów wykładnikiem dokonaności jest prefiks, a niedokonaności – sufiks (Łaziński 2020: 19). Pogląd ten jest wynikiem traktowania aspektu jako kategorii słowotwórczej, a czasowników dokonanych i niedokonanych jako par aspektowych o wspólnym rdzeniu i różnych morfemach sygnalizujących dokonaność lub niedokonaność. Jeśli różnica postaci czasowników tworzących parę aspektową polega na obecności w jednym z nich prefiksu przy tożsamym temacie fleksyjnym, prefiks sygnalizuje

dokonaność, a jego brak niedokonaność, np. *pisać – napisać, robić – zrobić*. Jeśli natomiast czasowniki tworzące parę aspektową różnią się przyrostkiem tematycznym, przyrostek sygnalizuje niedokonaność i jest nazywany sufiksem zgodnie z tradycyjnym opisem derywacji czasownikowej, np. *rzucić – rzucać, wykonać – wykonywać*. Według nowszych opracowań mamy tu do czynienia z derywacją paradygmatyczną, a nie sufiksalną (Waszakowa 1990: 101; Łaziński 2020: 20), ponieważ przyrostek tematyczny nie jest w czasowniku niedokonanym morfemem dodanym do tematu podstawy, ale wchodzi w miejsce obecnego w niej innego przyrostka tematycznego, np. *-i-* → *-a-* w parze aspektowej *rzucić – rzucać*, a *-a-* → *-ywa-* w parze aspektowej *wykonać – wykonywać*.

O wiele rzadziej para aspektowa jest traktowana jako efekt odmiany czasowników przez aspekt ze względu na niewielką kategoriałność aspektu oraz brak pełnej odpowiedniości semantycznej między czasownikami niedokonanymi i dokonanymi (Bańko 2002: 98). Uznanie aspektu za kategorię fleksyjną dla niewielkiej grupy par aspektowych różniących się obecnością sufiksu w członie niedokonanym jest obecne w pierwszym wydaniu „Morfologii” oraz w niektórych słownikach języka polskiego, w których pary sufiksalne są opisywane w jednym artykule hasłowym jako formy należące do tego samego leksemu, a czasami są tak traktowane przez leksykografów także pary prefiksalne (por. np. USJP).

## 1.2. Tryb

Tryb to werbalna kategoria fleksyjna prymarnie semantyczna. Służy do wyrażania modalności, którą można określić jako stosunek mówiącego do treści wypowiedzi. Strukturę kategorii trybu przedstawił R. Laskowski (GWJP 1998a: 136) jako połączenie dwu opozycji:

1. tryb oznajmujący : tryb przypuszczający;
2. tryb oznajmujący : tryb rozkazujący.

W obu opozycjach członem nienacechowanym jest tryb oznajmujący, a członami nacechowanymi tryb przypuszczający (nazywany także warunkowym) oraz tryb rozkazujący. Człony nacechowane tych opozycji pozostają względem siebie w stosunku równorzędności, ponieważ wyrażają 2 rodzaje modalności:

1. tryb przypuszczający wyraża modalność epistemiczną, dotyczącą prawdziwości lub prawdopodobieństwa zaistnienia czynności lub stanu nazwanych czasownikiem;
2. tryb rozkazujący wyraża modalność deontyczną, polegającą na sygnalizowaniu, że akcja nazwana czasownikiem jest pożądana.

Tryb oznajmujący jest pod względem modalności neutralny, dlatego w obu opozycjach pełni funkcję członu nienacechowanego. Wyraża przekonanie nadawcy o realności czynności, tzn. o tym, że czynność jest, była lub będzie wykonywana. Używając trybu oznajmującego, mówiący bierze na siebie bez ograniczeń odpowiedzialność za prawdziwość wypowiedzianego zdania.

Każdy czasownik może więc w języku polskim przyjąć jedną z trzech wartości: wartość trybu oznajmującego, trybu przypuszczającego lub trybu rozkazującego. Wyjątek stanowią czasowniki niewłaściwe, dla których kategoria trybu jest opozycją dwuczłonową – mogą wystąpić w trybie oznajmującym lub przypuszczającym, nie występują natomiast w trybie rozkazującym.

Formy wszystkich trzech trybów są zróżnicowane pod względem osoby i liczby. Jeśli chodzi o pozostałe kategorie fleksyjne czasownika, to formy trybu rozkazującego są całkowicie

zneutralizowane pod względem czasu, a formy trybu przypuszczającego mogą wystąpić tylko w czasie przeszłym, np. *byłby wyjechał*, lub nieprzeszłym, np. *wyjechałby*. Tryb rozkazujący nie różnicuje więc akcji pod względem temporalnym, a w formach trybu przypuszczającego jest ona zróżnicowana tylko częściowo.

Ograniczenia dotyczą także użycia poszczególnych trybów w stronie biernej lub zwrotnej. Kategoria strony wszystkie trzy wartości przyjmuje jedynie w trybie oznajmującym, jest natomiast całkowicie zneutralizowana dla form trybu rozkazującego, a formy trybu przypuszczającego mogą wystąpić w stronie czynnej i biernej, nie dopuszczają natomiast strony zwrotnej.

Wykładnikami trybu rozkazującego są charakterystyczne dla jego form przyrostki tematyczne, końcówki osobowe 1. i 2. os. l. mn. oraz dodatkowo partykuła *niech* w formach 3. os. l. poj. i l. mn., np. *niech wejdzie, niech opowiedzą*, a także występujące w szczególnych sytuacjach formy 1. os. l. poj., np. *Niech się zastanowię*. Funkcją semantyczną tej wartości trybu jest sygnalizowanie intencji mówiącego, by słuchacz doprowadził do zaistnienia sytuacji wyrażonej w wypowiedzi przy założeniu, że jest to w stanie wykonać. Tryb rozkazujący jest więc charakterystyczny dla dyrektywnych aktów mowy, takich jak: rozkaz, żądanie, rada, życzenie, prośba lub zakaz, przy czym środkami wyrażania dyrektywy pozytywnej są formy trybu rozkazującego czasowników dokonanych, np. *przeczytaj, wyjdź*, a dyrektywa negatywna wymaga użycia zaprzeczonej formy trybu rozkazującego czasowników niedokonych (Laskowski, GWJP 1998a: 181–182, 1998b).

Wykładnikiem trybu przypuszczającego jest ruchomy morfem *-by-* dołączany bądź do tematu czasownikowego, np. *ugotowałaby*, bądź występujący jako osobne słowo, np. *by ugotowała*. W formach trybu warunkowego czasu przeszłego morfem *-by-* łączy się prawie wyłącznie ze słowem posiłkowym *być*, występującym w formach osobowych *był, była, było*, np. *Byłby utonął.; Byłaby się otruliła, ale nie zdążyła połknąć trucizny.; Dziecko byłoby zginęło wtedy w górach*. (Łojasiewicz 1988).

Morfem *-by* traci jednak swoją funkcję wykładnika trybu przypuszczającego w połączeniu z niektórymi spójnikami i partykułami, np. w zdaniach: *Niechby poczul, co to znaczy...* lub *Gdyby zrozumiał, że...* Czasowniki, które wystąpiły w tych zdaniach, mają wartość trybu oznajmującego, gdyż nie da się przyłączyć do nich cząstki *-by* oderwanej od spójnika lub partykuły, por. *\*Niech poczuliby...* lub *\*Gdy zrozumiałby...* (Puzynina 1971; Szupryczyńska 2006).

W wielu kontekstach kategoria trybu ulega neutralizacji, co sprawia, że jakaś jego forma traci swoje prymarne znaczenie i zaczyna pełnić funkcję charakterystyczną dla innej swojej wartości, np.

1. forma trybu przypuszczającego jest często w języku polskim używana w funkcji trybu rozkazującego, np. *Otworzyłbys okno*. (neutralizuje się wówczas opozycja tryb rozk.: tryb przyp.);

2. forma trybu oznajmującego może też w języku polskim wyrażać rozkaz, np. *Pójdziesz do matki i jej wszystko opowiesz*. (neutralizuje się wówczas opozycja tryb oznajm.: tryb rozk.);

3. forma trybu rozkazującego może być z kolei użyta w funkcji trybu oznajmującego, odnosząc się do zdarzeń ponadczasowych, np. *Daj palec, a weźmie całą rękę*. (neutralizuje się wówczas opozycja tryb rozk.: tryb oznajm.).

## 1.3. Czas

Czas jest najważniejszą kategorią gramatyczną z punktu widzenia charakterystyki czasownika jako części mowy. Jest to kategoria flekcyjna o wykładnikach morfologicznych, które prymarnie pełnią funkcję semantyczną, wyrażającą zależność między czasem akcji, którą oznacza czasownik, a momentem mówienia o niej, czyli czasem aktu mowy (Doroszewski 1952: 238). Zdarza się, że punktem odniesienia dla zdarzenia nazwanego czasownikiem jest wskazany w wypowiedzeniu moment w rzeczywistości pozajęzykowej inny niż akt mowy. Pierwsza z tych sytuacji jest traktowana jako reprezentująca czas bezwzględny, druga natomiast reprezentuje czas względny (Laskowski, GWJP 1998a: 171 i n.). Czas jest tym samym kategorią, która łącznie z kategorią aspektu aktualizuje wypowiedź pod względem temporalnym. Charakterystyka temporalna tekstu jest jednak zawsze oparta na czasie bezwzględnym, gdyż czas względny jest wskazywany przez odniesienie do zdarzenia, które zostało wcześniej scharakteryzowane za pomocą czasu bezwzględnego.

Przez czas odmieniają się zarówno czasowniki właściwe, jak i niewłaściwe i tylko w formach trybu rozkazującego kategoria czasu jest zneutralizowana. Powszechność występowania jej wykładników we wszystkich formach osobowych czasownika przyczyniła się prawdopodobnie w połowie XIX wieku do zastąpienia tłumaczonej z łaciny nazwy *słowo* jej odpowiednikiem *czasownik*, utworzonym od podstawy *czas* na wzór niemieckiego terminu *Zeitwort*, używanego w gramatykach niemieckich na określenie tej części mowy (por. Koronczewski 1961: 63; Decyk-Zięba 2020: 67).

Kategoria czasu jest w języku polskim opozycją trójczłonową, w której każdy z członów odnosi się do narzucanego przez nadawcę wypowiedzi usytuowania na osi czasu względem momentu mówienia zdarzenia nazwanego czasownikiem. Trzy wartości, jakie przyjmuje kategoria czasu, to czas teraźniejszy, czas przeszły i czas przyszły, które zdaniem R. Laskowskiego odpowiadają określeniom temporalnym: *teraz*, *przedtem* i *potem* (Laskowski, GWJP 1998a: 172).

Czas teraźniejszy służy sytuowaniu czynności *teraz*, czyli w czasie pokrywającym się z momentem mówienia lub obejmującym moment mówienia. Formy czasu teraźniejszego mają jednak bardzo szeroki zakres, uwzględniający czas aktualny, np. *Pytam cię o drogę*, czas ogólny, np. *Kto pyta, nie błądzi*, lub czas habitualny, np. *Zwykle pytam, kiedy czegoś nie wiem*.

Czas przeszły służy sytuowaniu czynności *przedtem*, czyli w czasie poprzedzającym moment mówienia (czas bezwzględny) lub inny moment, o którym była mowa w wypowiedzi (czas względny).

Czas przyszły sytuuje czynność *potem*, czyli w czasie, który nastąpi po momencie mówienia (czas bezwzględny) lub po jakimś innym momencie, o którym była mowa w wypowiedzi (czas względny).

Czwartą wartością tej kategorii, rzadko występującą w tekstach współczesnych, jest czas zaprzeszyły, nazywający czynność, która odbyła się przed jakąś inną czynnością, a ta z kolei poprzedzała moment mówienia. Czas zaprzeszyły jest więc jednocześnie względny i bezwzględny, ponieważ sytuuje czynność przed momentem w rzeczywistości pozajęzykowej innym niż akt mowy, ale także przed momentem mówienia.

Poszczególne wartości kategorii czasu nie są jednorodnie semantycznie. R. Laskowski uważa, że tworzą one opozycję dwustopniową. Podstawową opozycją dla gramatycznej kategorii czasu jest jego zdaniem opozycja czasów faktywnych, które informują o zdarzeniach



aktualnych, podlegających falsyfikacji w momencie mówienia, czyli czas przeszły i czas teraźniejszy (nieprzeszły). Członem nacechowanym w tej opozycji jest czas przeszły, który sygnalizuje brak w momencie mówienia zdarzeń, o których informuje czasownik, nienacechowanym zaś czas teraźniejszy, informujący o zdarzeniach realnych, odbywających się w czasie obejmującym moment mówienia. Druga opozycja w obrębie kategorii czasu jest przeciwstawieniem faktywności i niefaktywności czasu akcji sygnalizowanego przez czasownik, a jej członami są z jednej strony czas przeszły i teraźniejszy, a z drugiej czas przyszły (Laskowski, GWJP 1998a: 172–173).

Wykładniki formalne poszczególnych wartości kategorii czasu występują tylko w trybie orzekającym, w którym czas teraźniejszy i przyszły prosty mają charakterystyczny zestaw końcówek osobowych, różniących się postacią od końcówek czasu przeszłego. Dodatkowym znakiem rozpoznawczym czasu przeszłego jest obecność w jego formach morfemu *-ł/-l-*, charakterystycznego dla imiesłowu przeszłego, formy zaś czasu przyszłego złożonego są konstrukcjami analitycznymi, składającymi się z form czasu przyszłego czasownika posiłkowego *być* oraz z imiesłowu przeszłego lub bezokolicznika.

W formach trybu rozkazującego kategoria czasu jest zneutralizowana, natomiast wśród form trybu przypuszczającego zachowała się rzadko używana forma czasu przeszłego wyrażanego analitycznie, np. *byłby zrobił*.

W tekstach nie tylko w formach trybu rozkazującego bardzo często dochodzi do neutralizacji kategorii czasu (por. Pisarkowa 1975), w wyniku której użycie jakiejś jego formy powoduje, że pełni ona funkcję inną niż ta, która jest jej przypisana prymarnie, np.

1. forma czasu teraźniejszego:

– może odnosić się do przyszłości, np. *Jutro odpoczywam*. (neutralizuje się wówczas opozycja **cz. teraźniejszy: cz. przyszły**);

– może też odnosić się do przeszłości, pełniąc funkcję praesens historicum, np. *Wczoraj zachodzę do sali 37, a tam tańce i śpiewy*. (neutralizuje się wówczas opozycja **cz. teraźniejszy: cz. przeszły**);

– może wskazywać na zdarzenia i stany ponadczasowe, np. *Szewc bez butów chodzi*. (neutralizacja dotyczy wówczas dwóch opozycji jednocześnie **cz. teraźniejszy: cz. przyszły** oraz **cz. teraźniejszy: cz. przeszły**)

2. forma czasu przyszłego:

– może wskazywać na zdarzenia ponadczasowe, np. *Los zawsze zrobi swoje*. (neutralizacja dotyczy wówczas dwóch opozycji jednocześnie **cz. przyszły: cz. teraźniejszy** oraz **cz. przyszły: cz. przeszły**).

#### 1.4. Osoba

Kategoria osoby jest dla polskich czasowników kategorią fleksyjną, prymarnie syntaktyczną. Służy identyfikacji uczestników sytuacji, o której informuje czasownik, z punktu widzenia ich roli odgrywanej w akcie mowy zawierającym ów czasownik. Pod tym względem kategoria osoby ma charakter deiktyczny, gdyż nie odnosi się do zdarzenia jako całości, ale do wyróżnionego w wypowiedzi jego uczestnika (Laskowski 1998a: 151; Grochowski 2019: 78).

Wartość kategorii osoby jest wyznaczana przez rzeczownik lub zaimek rzeczowny użyty w funkcji podmiotu, dla którego osoba jest kategorią klasyfikującą (Laskowski, GWJP 1998a:

198; Tesniere 1976). Ze względu na typ podmiotu czasownik łączący się z nim związkiem syntaktycznym może przyjąć jedną z trzech wartości, do których należą:

– **1. osoba**, występująca w zdaniach z podmiotem domyślnym lub rzadziej wyrażonym leksykalnie zaimkiem *ja* w formach liczby pojedynczej, a w formach liczby mnogiej zaimkiem *my*, które identyfikują wykonawcę czynności, nosiciela procesu bądź stanu jako nadawcę wypowiedzi lub grupę, do której nadawca wypowiedzi należy;

– **2. osoba**, występująca w zdaniach z podmiotem domyślnym lub rzadziej wyrażonym leksykalnie zaimkiem *ty* w formach liczby pojedynczej, a w formach liczby mnogiej zaimkiem *wy*, które identyfikują wykonawcę czynności, nosiciela procesu bądź stanu jako odbiorcę wypowiedzi bądź grupę, do której odbiorca wypowiedzi należy;

– **3. osoba**, występująca w zdaniach z podmiotem domyślnym lub rzadziej wyrażonym leksykalnie zaimkami *on, ona, ono* w formach liczby pojedynczej albo *oni, one* w formach liczby mnogiej, odnoszącymi się do wykonawcy czynności, nosiciela procesu lub stanu nieuczestniczącego w akcie mowy, czyli niebędącego ani nadawcą, ani odbiorcą wypowiedzi.

Kategoria osoby jest więc opozycją trójczłonową, przy czym ze względu na swój deiktyczny charakter 3. os. jest członem nacechowanym w stosunku do 1. os. i do 2. os., gdyż wskazuje na podmiot niemający związku z uczestnikami aktu mowy, a 2. os. jest członem nacechowanym w stosunku do 1. os., gdyż oznacza uczestnika aktu mowy niebędącego nadawcą wypowiedzi (Laskowski, GWJP 1998a: 199).

W pewnych kontekstach kategoria osoby ulega neutralizacji. Pojawiają się wtedy jej wtórne użycia niezgodne z prymarną funkcją poszczególnych członów, np.

1. **forma 3. os. l. poj.** może pełnić funkcję 2. os. l. poj., czyli oznaczać odbiorcę, np. *Dokąd to idzie po nocy?* (neutralizuje się wówczas opozycja 3. os. : 2. os.);

2. **forma 2. os. l. poj.** może pełnić funkcję przypisaną prymarnie dowolnej osobie, czyli oznaczać dowolny subiekt, np. *Jak sobie pościelesz, tak się wypisz.* (neutralizuje się wówczas opozycja 2. os. : wszystkie pozostałe).

Wykładniki morfologiczne kategorii osoby są jednocześnie wykładnikami kategorii liczby czasownika, tworząc wspólnie jego paradygmat odmiany. Ich postać jest zależna od charakterystycznej budowy morfologicznej form osobowych czasownika, która była w tradycyjnym ujęciu (Doroszewski 1952; Klemensiewicz 1962; Szober 1968) wiązana z wyróżnianiem dwóch tematów czasownikowych – tematu czasu teraźniejszego i tematu czasu przeszłego oraz czterech koniugacji różniących się końcówkami fleksyjnymi, z których dwie 1. os. i 2. os. l. poj. stanowiły wyróżnik każdej z koniugacji:

1. Koniugacja I: *-ę; -esz*
2. Koniugacja II: *-ę; -isz/-ysz*
3. Koniugacja III: *-am; -asz*
4. Koniugacja IV: *-em; -esz.*

Podjęcie to zostało zastąpione interpretacją zaproponowaną przez Jana Tokarskiego, który w obrębie jednego tematu czasownikowego wyróżnił II grup tematowych różniących się postacią przyrostka tematowego i mających jednakowe końcówki fleksyjne (Gładney 1963; Tokarski 1978: 213 i n.). Końcówki te mają inną postać dla form czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, a inną dla form czasu przeszłego i przyszłego złożonego. Zostały one zestawione w poniższej tabeli:

	Czas teraźniejszy i przyszły prosty		Czas przeszły i przyszły złożony	
	l. poj.	l. mn.	l. poj.	l. mn.
1. os.	-m/-ę	-my	-m/-em	-śmy
2. os.	-sz	-cie	-ś/-eś	-ście
3. os.	∅	-ą	∅	∅

Końcówki czasu teraźniejszego i przyszłego prostego tworzą z tematem fleksyjnym czasownika formy wyrazowe syntetyczne, stanowiące zwartą, nierozzerwalną całość, np. *piszę, czytamy*. Końcówki czasu przeszłego są natomiast ruchome, co oznacza, że mogą zostać oderwane od tematu fleksyjnego czasownika i dołączone do jednego z wyrazów poprzedzających czasownik w wypowiedzi, np. *Szybko przeczytaliśmy ten tekst. – Szybkośmy przeczytali ten tekst*. Podobną właściwość mają formy trybu przypuszczającego, np. *Chyba poszedłbym. – Chybabym poszedł*. oraz formy 1. i 2. os. czasownika *być* w obu liczbach czasu teraźniejszego, np. *Ja nie jestem wrogiem. – Jam nie jest wrogiem.*, przy czym temat fleksyjny czasownika *być* można czasami w takich zdaniach całkowicie pominąć, np. *Ja nie jestem wróg. – Jam nie wróg*. Formy czasownika z ruchomą końcówką fleksyjną są nazywane aglutynacyjnymi ze względu na możliwość odłączenia od nich wykładnika fleksyjnego i ze względu na brak kumulacji funkcji przez tworzące go morfemy.

Do koncepcji J. Tokarskiego nawiązywali liczni autorzy (por. Laskowski 1998a; Nagórko 1996; Saloni 2001; Świdziński 1997; Wróbel 2001). Wersję łączącą tradycyjny opis koniugacji polskiej z opisem J. Tokarskiego przedstawił R. Laskowski w GWJP (1998a: 239–256), który wyróżnił 9 klas czasowników na podstawie 3 kryteriów ich klasyfikacji morfologicznej:

1. występowanie lub brak sufiksu tematycznego w temacie czasownika;
2. zestaw końcówek fleksyjnych czasu teraźniejszego przybieranych przez czasownik;
3. charakter i liczba alternantów morfonologicznych tematu czasownikowego.

Stosując kryterium 2. R. Laskowski zachował tradycyjny podział na koniugacje, zmniejszył jednak ich liczbę do 3, łącząc koniugacje III i IV, które uznał za mające ten sam zestaw końcówek fleksyjnych w formach czasu teraźniejszego, a mianowicie *-m, -sz, -∅, -my, -cie, -ą*. Kryterium 3. zastosował zgodnie z koncepcją J. Tokarskiego, jednak za najważniejsze uznał kryterium 1., podkreślając, że o przynależności do poszczególnych klas koniugacyjnych zawsze decyduje postać sufiksu tematycznego (Laskowski 1998a: 239).

Największą liczbę wzorców koniugacyjnych wyróżnionych na podstawie kryteriów wymienionych przez J. Tokarskiego i R. Laskowskiego przedstawił Zygmunt Saloni w opracowaniu o charakterze poradnika, mającym pomóc w ustalaniu sposobu odmiany dowolnego czasownika polskiego na podstawie budowy morfologicznej jego tematu (Saloni 2001). Opis Z. Saloniego obejmuje 106 wzorów odmiany, z których każdy jest zilustrowany jednym typowym przykładem. Pozostałe czasowniki umieścił autor w indeksie, dodając przy nich numer tabeli zawierającej wzór, według którego się odmieniają. Ustalając więc sposób odmiany dowolnego polskiego czasownika, wystarczy odczytać widniejący przy nim numer tabeli, a następnie wstawić jego temat w miejsce tematu przykładowego czasownika podanego we wzorze (Saloni 2001: 38).

## 1.5. Strona

Kategoria strony jest w języku polskim opozycją trójczłonową o wartościach: **strona czynna**, **strona bierna** i **strona zwrotna**. Część autorów uważa, że nie ma podstaw do wyróżniania jako odrębnego członu strony zwrotnej, i ogranicza kategorię strony wyłącznie do opozycji strona czynna : strona bierna, przy czym członem nacechowanym jest strona bierna jako odnosząca się do nienaturalnej hierarchii argumentów występujących przy predykcji (m.in. Laskowski, GWJP 1984: 141, 1998a: 194–195; Bańko 2002: 171). W niektórych opracowaniach jest prezentowany pogląd, że kategoria strony w języku polskim w ogóle nie istnieje, ponieważ między jej rzekomymi wartościami brakuje symetrii formalnej i funkcjonalnej, a różnice między zdaniem w stronie czynnej i biernej mają charakter wyłącznie składniowy, więc należy je traktować jako efekt transformacji syntaktycznej (Wróbel 2001: 331).

W gramatykach języka polskiego, które traktują stronę jako kategorię gramatyczną, jest ona opisywana dwojako – jako przysługująca czasownikowi (ujęcie morfologiczne) albo jako przysługująca zdaniu ze względu na funkcję argumentów wymaganych przez predykat (ujęcie syntaktyczne). Współcześnie jest częściej opisywana jako kategoria syntaktyczna (Bańko 2002: 99; Laskowski, GWJP 1998a: 188; Nagórko 1996: 92; Wróbel 2001: 331) ze względu na leksykalno-składniowe wykładniki poszczególnych jej wartości, do których należą:

1. w **stronie czynnej** pojedyncza forma czasownikowa (Bańko 2002: 100; Tokarski 2001: 174);

2. w **stronie biernej** konstrukcja o składzie: forma jednego z czasowników posiłkowych: *być*, *bywać*, *zostać* lub *zostawać* + imiesłów bierny, przy czym *zostać* lub *zostawać* z ograniczeniem do czasowników dokonanych (Brajerski 1972; Bańko 2002: 100);

3. w **stronie zwrotnej** forma osobowa czasownika + zaimek zwrotny *się*.

Ujęcie morfologiczne jest obecne głównie w tradycyjnych gramatykach (por. Bąk 1984: 325; Klemensiewicz 1962: 108; Tokarski 2001: 174) oraz w pierwszym wydaniu „Morfologii” (Laskowski, GWJP 1984: 138). Strona jest w tych opracowaniach traktowana jako mająca wykładniki morfologiczne w postaci końcówek form osobowych trybu oznajmującego w stronie czynnej, końcówek imiesłowu przymiotnikowego biernego w stronie biernej, natomiast autorzy, którzy wyróżniają w opisie tej kategorii jako trzeci człon stronę zwrotną, za jej wykładnik uznają występujący przy czasowniku zaimek zwrotny *się* (Tokarski 2001: 175–176).

Kategoria strony wiąże się ze zjawiskiem przechodniości czasowników, które jest wyjaśniane metaforycznie jako przechodzenie czynności nazwanej czasownikiem z desygnatu podmiotu na desygnat dopełnienia (por. Doroszewski 1952: 236; Tokarski 2001: 176; Rokoszowa 1980: 110 i nast.). Podział czasowników na przechodnie, rządzące dopełnieniem bliższym, i nieprzechodnie, rządzące dopełnieniem dalszym, jest w języku polskim podstawą do wyróżnienia czasowników, które mogą wystąpić zarówno w stronie czynnej, jak również w biernej, np. *czytać*, *robić*, *opowiadać*; i takich, które mogą wystąpić tylko w stronie czynnej, np. *chorować*, *przebywać*. Do pierwszej grupy należą czasowniki co najmniej dwuargumentowe, m.in. czasowniki kauzatywne, np. *przestraszyć kogoś*, nazywające aktywność psychiczną, np. *kochać*, lub ruch ukierunkowany ze względu na pewien obiekt, np. *przepłynąć rzekę*, do drugiej grupy czasowniki nazywające stany, np. *wierzyć*, i niektóre procesy, np. *rosnąć*.

Kategoria strony służy więc w języku polskim wyrażaniu różnic diatezy, czyli różnych relacji między uhierarchizowaniem argumentów predykatu a sposobem ich wyrażania

w zdaniu (Laskowski, GWJP 1998a: 190; Grzegorzczkova 2001: 462). Mówiący, wybierając wartość strony czynnej lub biernej, ustala hierarchię wśród uczestników zdarzenia nazwanego czasownikiem. Może on w pozycji wyróżnionej syntaktycznie, jaką jest w polskim zdaniu podmiot, umieścić albo wykonawcę, albo obiekt czynności, albo wykonawcę czynności, który jest jednocześnie jej obiektem, ponieważ działa na samym sobie. Dzięki kategorii strony zdanie może więc ujmować z różnej perspektywy akcję nazwaną czasownikiem (Grzegorzczkova 2001: 462).

## 2. Kategorie gramatyczne prymarnie imienne

Do kategorii gramatycznych czasownika należą także liczba i rodzaj gramatyczny, których wartości czasownik przejawia od rzeczownika lub zaimka rzeczownego, pełniących funkcję podmiotu i pozostających z czasownikiem w związku syntaktycznym. Są to dla czasownika kategorie fleksyjne, przez które odmienia się i których wykładniki formalne mają istotny wpływ na jego paradygmat.

### 2.1. Liczba

Kategoria gramatyczna liczby należy w języku polskim do kategorii imiennych. Dla czasownika jest kategorią fleksyjną, prymarnie syntaktyczną, gdyż jej wartość jest zależna od wartości liczby rzeczownika lub zaimka rzeczownego występującego w wypowiedzeniu w funkcji podmiotu, który łączy się z czasownikiem związkiem składniowym. Podobnie jak dla części mowy imiennych także dla czasownika kategoria liczby jest opozycją dwuczłonową, jednak tylko w formach 3. os. czasownika jej funkcja jest podobna do tej, którą pełni jako kategoria fleksyjna rzeczownika, sygnalizując wielość jednorodnych przedmiotów lub osób, do których odnosi się wartość liczby pojedynczej. W formach 1. os. i 2. os. czasownika wartość liczby mnogiej sygnalizuje co prawda wielość przedmiotów lub osób, ale nie zawsze są to przedmioty lub osoby jednorodne.

**1 os. l. mn.** czasownika może oznaczać, że wykonawcą czynności, nosicielem procesu lub stanu może być grupa o trojakim składzie:

1. nadawca i odbiorca wypowiedzi, czyli JA + TY;

2. nadawca wypowiedzi i ktoś inny (lub grupa innych osób), kto nie jest ani nadawcą, ani odbiorcą wypowiedzi, czyli JA + ON/ONA (ONI/ONE);

3. zbiorowy nadawca, czyli JA<sub>1</sub> + JA<sub>2</sub> + ... + JA<sub>n</sub>.

**2 os. l. mn.** czasownika może oznaczać, że wykonawcą czynności, nosicielem procesu lub stanu może być grupa o dwojakim składzie:

1. odbiorca wypowiedzi i ktoś inny (lub grupa innych osób), kto nie jest ani nadawcą, ani odbiorcą wypowiedzi, czyli TY + ON/ONA (ONI/ONE);

2. zbiorowy odbiorca, czyli TY<sub>1</sub> + TY<sub>2</sub> + ... + TY<sub>n</sub>.

R. Laskowski zauważa podobieństwo tak wyrażanej wartości liczby mnogiej do opisanej przez J. Kuryłowicza liczby mnogiej eliptycznej, przysługującej męskim imionom własnym, która jako członek opozycji **l. poj.** : **l. mn.** nie oznacza wielości osób nazwanych tym imieniem, ale mężczyznę o tym imieniu oraz jego żonę lub członków jego najbliższej rodziny, np. *Ryszard* : *Ryszardowie* (Kuryłowicz 1968: 15; Laskowski, GWJP: 198).

Zdarza się, że kategoria liczby ulega w pewnych kontekstach neutralizacji, co sprawia, że któryś z jej członów traci swoją podstawową funkcję. Najczęściej dotyczy to form 1. os. l. mn., które mogą być użyte w funkcji 1. os. lub 2. os. l. poj.:

1. jako pluralis maiestaticus, czyli na przykład w sytuacji, kiedy monarcha mówi o sobie w liczbie mnogiej, chociaż czynność nazwana użytym przez niego czasownikiem ma pojedynczego wykonawcę, tożsamego z pojedynczym nadawcą wypowiedzi, np. *My król Burgundii ogłaszamy co następuje...*;

2. jako część instrukcji, w której 1 os. l. mn. odnosi się do pojedynczego odbiorcy wypowiedzi, np. *Przykręcamy nakładki do blatu stołu i ustawiamy na nich procesor.*;

3. w zwrotach pretensjonalnych, sygnalizujących rodzaj pretensji skierowanej do pojedynczego odbiorcy, do którego odnosi się forma liczby mnogiej, np. *Widzę, że znów zapominamy o tym, co najważniejsze.*

## 2.2. Rodzaj

Rodzaj to kategoria syntaktyczna dla czasownika, bo jej wartość zależy od rodzaju gramatycznego podmiotu. Dla niektórych czasowników, np. *ożenić się, okocić się, zniewieścić*, jest także kategorią semantyczną, gdyż jej wartość jest w tym wypadku uzależniona od płci wykonawcy czynności. Także w liczbie mnogiej wszystkie czasowniki nazywające akcje wykonywane przez grupowy podmiot osobowy mają wartość rodzaju zdeterminowaną semantycznie, zależną od składu grupy będącej subjektem, np. forma *przyjechali* oznacza, że w skład grupy wykonującej czynność nazwaną czasownikiem wchodzi przynajmniej jedna osoba płci męskiej, a forma *przyjechały* wyklucza obecność takiej osoby w grupie wykonawców czynności.

Dla wszystkich czasowników w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym, a dla czasowników niedokonanych także w czasie przyszłym, kategoria rodzaju jest w liczbie pojedynczej opozycją trójczłonową, przyjmującą wartości rodzaju męskiego, rodzaju żeńskiego i rodzaju nijakiego, a w liczbie mnogiej opozycją dwuczłonową, w której jeden z członów ma wartość rodzaju męskoosobowego, a drugi rodzaju niemęskoosobowego. Ponieważ wartości te przysługują formom konkretnego leksemu czasownikowego, a nie całemu leksemowi, rodzaj jest dla polskiego czasownika kategorią fleksyjną. Wykładnikami formalnymi jej poszczególnych wartości są końcówki mianownika imiesłowu przeszłego, czyli  $\emptyset$  dla rodzaju męskiego, *-a* dla rodzaju żeńskiego, *-o* dla rodzaju nijakiego, *-i* dla rodzaju męskoosobowego oraz *-y* dla rodzaju niemęskoosobowego. Są one dołączane do morfemu *-t-/-l-*, charakterystycznego dla imiesłowu przeszłego, np. *czyta-t- $\emptyset$ , czyta-t-a, czyta-t-o, czyta-l-i, czyta-t-y*.

W czasie teraźniejszym czasowników niedokonanych i przyszłym czasowników dokonanych kategoria rodzaju jest zneutralizowana, co oznacza, że formy czasu teraźniejszego i przyszłego prostego są dla polskiego czasownika w pełni synkretyczne pod względem rodzaju. Jeśli czasownik w takiej formie zostanie użyty w zdaniu, można jedynie określić rodzaj rzeczownika w mianowniku łączącego się z nim związkiem składniowym.

→ CZASOWNIK, FLEKSJA

→ ROMAN ŁASKOWSKI, JAN TOKARSKI

## Literatura

- Antinucci, F., i L. Gebert. 1977. „Semantyka aspektu czasownikowego”. *Studia gramatyczne* I: 7–43.
- Bańko, M. 2002. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bąk, P. 1984. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Bogusławski, A. 1963. „Czasowniki dokonane i niedokonane i ich stosunki wzajemne”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 2: 153–159.
- Brajerski, T. 1972. „O polskiej stronie biernej”. W *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, red. M. Karaś, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 31–39.
- Buttler, D. 1976. *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Comrie, B. 1976. *Aspect. An Introduction to the Study in Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: University Press.
- Czarnecki, T. 1973. „O formie tzw. trybu przypuszczającego we współczesnym języku polskim”. *Język Polski* 5: 337–344.
- Decyk-Zięba, W. 2020. „O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej”. *Poradnik Językowy* 5: 60–75.
- Doroszewski, W. 1952. *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- EJO = Polański, R. (red.). 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- EJP = Urbańczyk, S. (red.). 1992. *Encyklopedia językoznawstwa polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gaertner, H. 1938. *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Gladney, F.Y. 1963. „Próba ekonomicznego opisu morfologii czasowników w języku polskim”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 22: 55–61.
- Grochowski, M. 2019. „Kategorie gramatyczne w dorobku Romana Laskowskiego”. *Polonica* 39: 71–84.
- Grzegorzczkova, R. 2001. „Kategorie gramatyczne”. W *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 453–467.
- Grzegorzczkova, R. 1997. „Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej”. W *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R. Grzegorzczkova, i Z. Zaron. Warszawa: Wydawnictwo UW, 25–38.
- GWJP = Grzegorzczkova R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1994. *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- GWJP = Grzegorzczkova R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1998. *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jodłowski, S. 1971. *Studia nad częściami mowy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klebanowska, B. 1987. „Kategorie morfologiczne w «Gramatyce współczesnego języka polskiego»”. *Studia gramatyczne* 8: 53–64.
- Klemensiewicz, Z. 1962. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kuryłowicz, J. 1968. *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków: PAN.

- Kuryłowicz, J. 1972. „Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym”. W *Symbolae Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, red. J. Zaleski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 31–39.
- Kuryłowicz, J. 1987. „Problemy morfologii indoeuropejskiej”. W Kuryłowicz J., *Studia językoznawcze*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 299–313.
- Laskowski, R. 1975. *Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Laskowski, R. 1987. „Kategoria strony w języku polskim”. *Прилози* 12(2): 73–84.
- Laskowski, R. 1987. „Niektóre trudności i kwestie sporne w opisie fleksji języka polskiego”. W *Studia Gramatyczne VIII*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 99–122.
- Laskowski, R. 1996. „Aspekt a znaczenie czasowników (predykaty zmiany stanu)”. W *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel. Kraków: IJP PAN, 39–48.
- Laskowski, R. 1998a. „Zagadnienia ogólne morfologii”; „Fleksja”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski i H. Wróbel, t. 1, wyd. 2 zm. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 27–86; 125–269.
- Laskowski, R. 1998b. „Semantyka trybu rozkazującego”. *Polonica* 19: 5–29.
- Laskowski, R. 1998c. „Aspekt czasowników przemieszczania (ukierunkowanego ruchu liniowego)”. W *Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo. Seria 9*, red. J. Siatkowski, H. Dalewska-Greń, i J. Rusek. Warszawa: Energeia, 175–181.
- Laskowski, R. 1999a. „Fleksja. Podstawowe pojęcia fleksji”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 125–150.
- Laskowski, R. 1999b. „Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 151–224.
- Laskowski, R. 1999c. „Kategoria gramatyczna”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 178.
- Laskowski, R. 2003. „Peryferyjne funkcje polskiego imperatiwu”. W *Anabasis. Prace ofiarowane Profesor Krystynie Pisarkowej*, red. I. Bobrowski. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 153–158.
- Laskowski, R. 2014. „Semantyka czasowników momentalnej zmiany stanu a figura obserwatora”. *Slavica Wratislaviensia* CLIX: 219–229.
- Lehr-Splawiński, T., i R. Kubiński. 1946. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Łaziński, M. 2020. *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Łojasiewicz, A. 1988. „Jednostki językowe zakończone cząstką «by» we współczesnym języku polskim (o problemie ich wyróżniania)”. W *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, red. Z. Saloni. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nagórko, A. 1996. *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piernikarski, C. 1969. *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pisarkowa, K. 1974. „O ekspresywnej funkcji czasu i aspektu”. *Język Polski* 1: 358–363.
- Pisarkowa, K. 1975. „Neutralizacja opozycji temporalnych w polskim zdaniu”. W *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*, red. M. Grochowski, i Z. Topolińska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 143–156.



- Puzynina, J. 1971. „Jeden tryb czy dwa tryby? (Problem form trybu przypuszczającego w języku polskim)”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 29: 131–139.
- Ranke, J. 1973. „Z badań nad formami czasu przeszłego we współczesnej polszczyźnie”. *Studia Polonistyczne* 1: 93–101.
- Rokoszowa, J. 1981. „Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną”. W *Studia gramatyczne* 4: 127–184.
- Rokoszowa, J. 1980. „Uwagi o kategorii strony”. *Studia gramatyczne* 3: 97–127.
- Saloni, Z., i M. Świdziński. 1985. *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Saloni, Z. 1976. *Cechy składniowe polskiego czasownika*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Saloni, Z. 2000. *Wstęp do koniugacji polskiej*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Saloni, Z. 2001. *Czasownik polski. Odmiana. Słownik*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stawnicka, J. 1993. „O kształtowaniu się pojęcia «kategoria aspektu» w starszych gramatykach słowiańskich (do początku XIX wieku)”. W *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i słowiańskiego*, red. H. Fontański. Katowice: UŚ, 24–30.
- Strutyński, J. 1996. *Gramatyka polska*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Szober, S. 1931. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Szupryczyńska, M. 2006. „Wartość trybu i czasu formy czasownikowej w ciągach typu «żebyśmy wiedzieli»”. W *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, red. I. Bobrowski, i K. Kowalik. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Śmiech, W. 1971. *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim*. Łódź: ŁTN.
- Świdziński, M. 1997. *Elementy gramatyki opisowej języka polskiego*. Warszawa: UW.
- Tesniere, L. 1976. *Eléments de syntaxe structural*. Paryż: Klincksieck.
- Tokarski, J. 1951. *Czasowniki polskie*. Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.
- Tokarski, J. 2001. *Fleksja polska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Topolińska, Z. 1967. „Kategoria osoby w języku polskim”. *Język Polski* 47: 88–95.
- Topolińska, Z. 1966. „O kategoriach gramatycznych polskiego imperativu”. *Język Polski* 46: 167–173.
- USJP = Dubisz S. (red.). 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Waszakowa, K. 1990. „Derywacja sufiksalna, paradygmatyczna czy ujemna?”. *Polonica* 15: 101–110.
- Weinsberg, A. 1983. *Językoznawstwo ogólne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wierzbicka, A. 1968. „Kategoria strony w języku polskim i rosyjskim”. *Lingua Posnaniensis* 12/13: 81–98.
- Wilczewska, K. 1966. *Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*. Toruń: TNT.
- Wojdak, P. 2008. „Czym jest «by» w konstrukcjach bezokolicznikowych”. *Polonica* 29: 131–148.
- Wróbel, H. 2021. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa.